

PALANAČKI DUH, KVAZI- PLURALIZAM I RAT

Iako je gotovo suvišno dokazivati rasprostranjenost, a poslednjih godina i uverljivo manifestovanu razornost palanačkog duha na ovim prostorima, u ovom prilogu ćemo ipak pokušati nešto šire da osvetlimo prirodu duha palanke, njegov izrazito negativan uticaj na moguću (i formalno započetu) pluralizaciju društva, te njegov sigurno veliki udeo u početku i širenju rata na području ex-Jugoslavije. Sasvim je izvesno da ovde nema nijedne oblasti življenja i stvaranja (a danas i razaranja) gde duh palanke ne prodire svom svojom silinom. On je i jedan od ključnih uzroka aktuelnog rata, mržnje i neofašizacije dojučerašnjeg jugoslovenskog društva. On je, svakako, i najsnažnija prepreka istinskoj pluralizaciji ovog društva (društava) i njegove demokratske tranzicije, odnosno prepreka prevladavanju snažnog izolacionizma, koji ovaj duh neminovno prati i "hvatanja kopče" sa glavnim demokratskim i humanističkim vrednostima savremenog sveta. Naša budućnost je, prema tome, velikim delom u direktnoj vezi sa stanjem i eventualnim promenama palanačkog duha. Drugačije rečeno, bez sistematskog i upornog prevladavanja tako ukorenjenog duha palanke kod nas, nije se moguće nadati ni iole civilizacijskom napretku društva.

I

A u čemu je bit tako raširenog, a po naš život i našu budućnost tako pogubnog duha palanke? Iz mnoštva njegovih karakteristika na prvom mestu svakako treba istaći njegovo opiranje promenama i njegovu supstancijalnu nespojivost sa demokratskom pluralizacijom društva, te njegovu "apsolutnu vernost svojoj zatvorenosti."¹ To je, koliko najizraženije, toliko po razvoj društva i najopasnije obeležje ovog duha, s obzirom na to da on time pokazuje svoju agrarnu, predindustrijsku prirodu, odnosno svoju opsednutost teritorijom i krvnom vezom. A to, naravno, duboko odudara od industrijskog i postindustrijskog mentaliteta i multikulturalizma koji snažno obeležava kraj dvadesetog i skori početak dvadesetprvog veka. Sem izražene vezanosti za teritoriju (i krvnu srodnost) drugi resursi, koji su mnogo bitniji za građansko društvo, a posebno postindustrijsko društvo (kao što je na primer znanje) ovom duhu i ovom tipu društva ne znače mnogo.²

I mnoga druga obeležja palanačkog duha ne korrespondiraju sa vrednostima pluralne kulture, participativne (pa ni parlamentarne) demokratije, alternativne organizacije života. Osnovni razlog je u činjenici da duh palanke "teži jednoobraznosti koja mora sve da prožme".³ Iz toga neminovno proističe zahtev za apsolutnim jedinstvom, koji se izdiže na nivo ideala. U takvom kolektivističkom ambijentu palanke nema, svakako, mesta individui, pojedincu, građaninu, odnosno njegovom prirodnom i stečenom pravu na sopstvenost u pogledima, potrebama, duhu i željama. Plemenski palanački duh nema, dakle, svest o pojedinačnom, on je beskrajno prost, infantiln i zatvoren u samog sebe. S druge strane, ovaj duh u svojoj ograničenosti pretenduje na konačne odgovore i "gotove istine", više "vojujući za istinu", nego stvarno pitajući se za istinu. On, naime, "sve stavlja u pitanje osim sebe samog".⁴ Duh palanke izražava snažnu potrebu za sigurnošću, kao i osećaj nemoći da išta promeni. Taj "duh plemena" doživljava strah od sveta, odnosno svet izvan palanke za njene pripadnike takoreći ne postoji. Zbog te "religije zatvorenosti" ovaj duh teži da se "ovekoveči u samom

1. Radomir Konstantinović, *Filozofija palanke*, "Nolit", Beograd 1981, str. 14.

2. Alvin Tofler, *Treći talas*, "Prosveta", Beograd, 1984.

3. Radomir Konstantinović, *Isto*, str. 10.

4. *Isto*, str. 196.

sebi, zatvoren u trajanju, s onu stranu vremena”.⁵

Tako ”zaboravljen od istorije” duh palanke postaje plodno tlo za doživljaj drugog i drugačijeg kao kobi⁶, kao zla, od čega do mržnje nije dug korak, a odavde do nasilja je još kraći. Potencijalno i stvarno nasilje je, svakako, rezultat te uniformnosti, zatvorenosti, nihilizma i iracionalnosti palanačkog duha u doživljaju stvarnosti. Nasilje je ovde, prema Konstantinoviću, nekakav zloduh, kao udes kome se ne može izbeći, ono je skroz iracionalno, ono je divlja pobuna bića. Varvarstvo je ovde izraz iskonskog nagona duha za plemenskim jedinstvom i jedini način ”stvaranja stvarnosti”. ”Što je osećanje stvarnosti manje, to je nužnost nasilja veća.” Pri tome je bitno da je motiv za nasilje uvek rezultat društvene, a ne individualne volje. Baš se u tome ponajviše i ogleda mistika ovog duha, u toj vernosti i predanosti plemenu i u toj filozofiji zatvorenog kruga. A što je još gore, palanački duh od svoga udesa ”nezadrživo i uvek pokušava da stvori načelo svoje večne privilegije”.⁸

Još više treba da zabrinjava činjenica da jačaju neke antropološke, kulturne, a naročito ideološke, političke i ekonomsko-socijalne pretpostavke koje ”rade” na reprodukciji duha palanke u ratnom vremenu. Zato bi se moglo govoriti da duh palanke štaviše doživljava neku vrstu sopstvene renesanse, jer svakodnevno dobija u ratnom besmislu ”nove dokaze” svoje superiornosti, odnosno svog primarnog značaja za navodni opstanak čitavih naroda. I pored formalno-pravnog legalizovanja političkog pluralizma, nepo- bitno je da duh palanke pritiska kao mora tek začeti pluralizam ideja, interesa, mišljenja, organizovanja i javnog delovanja, kao i odavno egzistirajući, ali gotovo nepriznati, pluralizam kultura, religija, vrednosnih sistema, i njima primerenoj konkurenciji i toleranciji u pluralističkom ambijentu.

Iako je, dakle, reč o društvu (društvima) koje je faktički izrazito pluralno u svakom pogledu (nacionalnom, konfesionalnom, kulturnom, regionalnom, socijalnom i svakom drugom) ovde je dominirala i dominira monistička politička kultura i monistički sistem vrednosti, odnosno dominira iskustvo duha

5. *Isto*, str. 7.

6. Uz to ide i kob nihilizma, nihilističko odbijanje kulture, poricanje vrednosti i poricanje vremena, koja je ”vrhovna kob duha palanke i njegove filozofije”. (*Isto*, str. 102)

7. Koliko aktuelni rat uverljivo potvrđuje ovu misao, suvišno je i dokazivati. (*Isto*, str. 88.)

8. *Isto*, str. 171.

palanke. Kako je to bilo moguće, kada su vekovima ovde živeli izmešano i zajedno ljudi i narodi različitih kultura (ili bar relativno različitih), ostaje za dalja istraživanja, ali je danas izvesno da su se narodi i kulture prilično slabo poznavali, a onda i nedovoljno istinski uvažavali. Najnovije ratno iskustvo to nedvosmisleno potvrđuje.

Kao da se i bukvalno obistinila Krležina metafora iz sedamdesetih godina o "duhu hajdučije" i "zakonu noža" među nama. Isto tako, ovde je više nego uverljivo ponovo potvrđena jedna od paradigmatičnih teza K. L. Strosa o tome da se netrpeljivost više manifestuje među onima koji su slični, nego među onima koji su objektivno više različiti.⁹ A o sličnosti naroda koji ovde žive, a posebno između Srba i Hrvata gotovo je suvišno govoriti (u pogledu jezika pre svega). U pitanju je neka vrsta surevnjivosti i etničko-konfesionalne konkurencije, na čijoj osnovi su građene i brojne društvene predrasude - etničke, verske, političke i druge - kako o drugima, tako i o sebi samima.¹⁰ Njihov udeo u početku i rasplamsavanju rata je sigurno vrlo veliki. Iracionalnost društvenih predrasuda ponovo je pokazala svoj ogroman razorni uticaj i na individualni i na društveni život, ponajviše zbog njihove pogodnosti za masovnu političku manipulaciju najintimnijim ljudskim osećanjima.

Pri tome je najčešće u pitanju nekritička pozitivna atribucija sopstvenog naroda (kao najstarijeg, najdemokratskijeg, najhrabrijeg, najveće žrtve drugih) i satanizacija drugog ili drugih naroda. U našem slučaju to se posebno odnosi na predrasude Srba i Hrvata jednih o drugima, kao i o samima sebi. Društvene predrasude o Hrvatima izražavaju se uglavnom u kategorijama ustaštva, genocidnosti, vaticansko-germanofilskog duha, secesionizma i sl., a o Srbima u kategorijama četništva, vizantijske (navodno niže) kulture, političkog i vojnog hegemonizma. Kada su u pitanju predrasude o sebi, onda se one kod Hrvata ogledaju u uverenju da su oni nosioci više kulture, visokorazvijene demokratije, hiljadugodišnje državnosti, a kod Srba se ogledaju u uverenju da su oni najpravedniji, da su žrtve nepravdi i zavera drugih, da su najdublje odani istini i pravdi i sl. Pri tome i jedna i druga strana glorifikuju i one ličnosti iz vlastite istorije za koje se pouzdano zna da

9. C. L. Strauss, *Strukturalna antropologija I, II*, "Školska knjiga", Zagreb '88.

10. Rudi Supek, *Društvene predrasude i nacionalizam*, "Globus", Zagreb '92.

su se služile i nečasnim sredstvima da bi došle na vlast, da bi ugodile stranim silama, zavojevačima i okupatorima i tako učvrstile svoj tron. Kada aktuelna vlast (vlasti) i, naročito, masmediji pod njihovom kontrolom povlađuju ovim i sličnim predrasudama, oni ih objektivno učvršćuju i šire i tako uvećavaju vlastitu veličinu i nepogrešivost i satanizuju drugu stranu. Na toj osnovi onda postizu visok nivo nacionalne homogenizacije i (negativne) identifikacije i ekstremni vid antipatije, pa i strašnog neprijateljstva prema suprotnoj strani. U uslovima rata to se dalje nastavlja i produbljuje u vidu tzv. etničkog čišćenja teritorije, što je više nego očigledan dokaz neofašizacije država i društava na prostoru bivše Jugoslavije. Teritorijalnu homogenizaciju mogu ostvariti, kako je pisao Erik Hobsbaum, samo varvari ili bar varvarskim sredstvima. Za etnički izmešan prostor ex-Jugoslavije to važi još i više.

Sve to je velikim delom izraz dominacije palanačkog duha, koji se objektivno kroz ovakvu praksu samo dalje učvršćuje. Nema sumnje da će to još više usporiti inače dug proces duhovne, kulturne i društvene transformacije ka mišljenju i življenju, koje će eventualno moći da bude na nivou "istinski povijesnog vremena".¹¹

II

Dakle, iako je nužno razarati duh palanke, to nije nimalo lako, niti će trajati kratko. Sasvim je izvesno da će taj proces biti u direktnoj vezi sa eventualnim širenjem prostora za stvarni politički i svaki drugi pluralizam. Kada se ljudi budu češće i potpunije susretali "uživo" sa drugačijim mišljenjima, argumentima i interesima, vrlo je verovatno da će bar započeti preispitivati i svoje vlastite stavove i poglede. U suprotnom, taj proces sam po sebi ne bi nikada krenuo u tom palanačkom osećaju samodovoljnosti i "sopstvene prvorodnosti", u ambijentu dominantne inercije, neinventivnosti, lenjosti (duh palanke je duh neizbežne lenjosti), dogmatizma, malograđanštine, nacionalizma, straha od promena, straha od novog, nepoznatog, drugačijeg i marginalizacije filozofije, nauke, teorije i znanja uopšte. Banalnost ovog duha izražava se i u večnom ponavljanju, odnosno takvom tipu sveta, koji je "po-

11. Milan Kangrga, *Praksa, vreme, svet*, "Nolit", Beograd 1984.

navljanjem ubijen". Naravno, uz sve to ide i izrazito nizak nivo kulture dijaloga, pri kojem i danas treba "gasiti svjetiljke". (Krlježa)

U osnovi ovoga je snažan "nagon za zatvaranjem" i jak "plemensko-nacionalni zanos", koji je evo, uz ostale uzroke, doveo do stvaranja nacionalnih država, uz stravičnu cenu i stalno uvećavanje monolitizma i "plemenskog jedinstva". Inače svojstvena duhu palanke, depersonalizacija je ovde još više prisutna i stalno se učvršćuje, potiskujući individualno u korist masovnog, kolektivnog i naročito nacionalnog. To dalje uvećava i širi strah od razlika i istovremeno jača sklonost ka tome da se složeni fenomeni sveta, čoveka, istorije i društva pojednostavljaju do vulgarizacije, da se sve objašnjava najprostijim formulama. Tako se antropološka sklonost ovog duha ka "gotovim i jednostavnim rešenjima" dalje uvećava i koristi u političke manipulativne svrhe. Naravno da to i nije teško ako se zna da duh palanke prosto "trebuje" ideološki monizam i politički monolitizam, antiindividualizam, pseudomoć masa, te osporavanje ili prosto eliminisanje prava svih vrsta manjina (etičkih, religijskih, ideoloških, političkih, kulturnih, regionalnih i drugih). Na to se nadovezuje netrpeljivost prema gotovo svim oblicima opozicije i fetišizam vođe, odnosno stvaranje i jačanje kulta vođe (vođa).¹² I ovakve pojave, svakako, ispunjavaju duh palanke. On manifestuje tako svoju odanost statusu quo, odnosno "protivljenje vremenu i sačekivanje budućnosti svojom vernošću postojećem".¹³

Kako u tom kontekstu bar započeti proces rastakanja palanačkog duha kao jedne od glavnih prepreka za stvarnu i kompleksnu pluralizaciju našeg društva (naših društava), bez čega, naravno, ne može biti ni govora o alternativnim projektima razvoja kako u globalnom, tako i u brojnim konkretnim aspektima. Naime, samo u stvarno pluralnom ambijentu moguće je očekivati nove ideje, inicijative i kreativnija rešenja za prevladavanje protivrečja društvenog razvoja. Bilo kakva inovativnost je nespojiva sa sklerotičnim palanačkim duhom. Tu ljudi (ogromna većina) niti traže, niti dobijaju mogućnost za "javno korišćenje svoga razuma". (Kant)

12. Kada je reč o vodama, onda treba ukazati na izrazitu moralnu hipokriziju većine današnjih vođa na prostoru ex-Jugoslavije, posebno vidljivu u navodnom traganju za mirom, koji po pravilu ne poštuju datu reč, jedno govoreći, drugo radeći, što govori i o njihovoj niskoj političkoj kulturi, kao i o dvoličnosti patrijarhalnog morala, njegovoj sračunatosti na spoljni efekat.

13. Radomir Konstantinović, *Isto*, str. 12.

Ali, otvoreno i grubo sprečavanje pluralizacije društvenog života neminovno vodi, kao što i ratno iskustvo uverljivo pokazuje, pravoj društvenoj eksploziji u kojoj je i posle za dugo vremena teško "sastaviti" kakvu-takvu društvenu celinu. A takva situacija opet omogućava faktičko produžavanje (iako formalno-pravno nelegalno) političkog, ideološkog i svakog drugog monizma ("moramo biti jedinstveni da bi izašli iz krize"). Kao što je teorijski odavno spoznato i istorijski više puta provereno takvo stanje, ako se zadugo zadrži, samo opet može voditi novim "eksplozijama". Ovu pravilnost, da su prividno monolitna društva u političkom smislu nestabilnija od onih pluralističkih, tako je uverljivo pokazala sudbina Druge Jugoslavije, bivšeg SSSR-a i još nekih zemalja Istočne Evrope. Zato se s razlogom može reći da je stvarna politička pluralizacija esencijalno pitanje naše budućnosti, budućnosti ljudi, naroda i kultura na našim prostorima. Dakako da od toga zavisi i pluralizacija života uopšte, a time i intenzitet rastakanja još uvek dominantnog duha palanke.

Prema tome, pluralizacija društvenog života kod nas je, s jedne strane, objektivno nužna, a s druge strane, može biti samo korisna i sa opštehumanističkog i sa društveno-ekonomskog stanovišta. Ona je neposredan izraz našeg društvenog bića, izrazito pluralnog "po sebi", kako u etničkom i religijskom, tako i u kulturnom, socijalnom, regionalnom i svakom drugom vidu. Logično je da se to prosto mora izraziti na idejnoj i političkoj ravni i da se samo tako mogu "radati" alternativni projekti razvoja i rešavanja vrlo teških, kompleksnih i izvesno je, dugoročnih problema društva i društava u tranziciji, kakva su i društva na prostoru bivše, Druge Jugoslavije. U suprotnom, može se očekivati samo novi sunovrat čemu aktuelna totalitarna vlast u novonastalim državama, htela to ili ne, može odvesti svoje podanike.¹⁴ Ako je pluralizam "po sebi" naša sudbina, on to mora biti i "za sebe". On je zato i naša šansa ne samo u političkom pogledu, već i kao instrument bržeg prevladavanja palanačke filozofije i malograđanskog mentaliteta i duha.

Kao što je dobro poznato, kultura je najsuptilniji vid ostvarivanja čovekove generičke suštine. Ona pred-

14. U vezi s ovim ne možemo a da ne podsetimo na poznati savet Makijavelija vladaru da on krupnim koracima vodi svoje podanike do samog ambisa, da ih tu zaustavi i da im kaže šta ih je sve moglo snaći da nije njega, njihovog dobrotvora.

stavlja sam način čovekovog života, suštinski vid doživljaja i promene sveta. Multikulturalnost to izražava, razumljivo, još raznovrsnije i bogatije, pod pretpostavkom slobodnog iskazivanja i razvoja svih kultura i kulturnih obrazaca na jednom prostoru. Samo u takvim okolnostima moguće je bolje uzajamno upoznavanje, uvažavanje, tolerisanje i prožimanje onog najvrednijeg u svakoj od ovde egzistirajućih kultura. A ta tendencija prožimanja (akulturacije) je bitno obeležje kulture kao takve. Najnovije nas iskustvo, međutim, uči da su i pored viševjekovnog zajedničkog života pripadnici različitih etničkih, konfesionalnih i kulturnih "krugova" na ovim prostorima veoma površno ili gotovo nikako poznavali bitne elemente vrednosnih sistema one druge, odnosno onih drugih kultura.

Rat je, uz ostalo, pokazao i to da se nedopustivo malo poznajemo, ali i da proces akulturacije (prožimanja kultura) gotovo nismo ni istraživali tako da nismo ni svesni koliko ko elemenata kulture onoga drugoga, ili onih drugih, "nosi" u svom kulturnom obrascu (jezik, običaje, životnu filozofiju, način života, način rada, moral, mentalitet...). A bez dovoljnog međusobnog poznavanja ili uočavanja zajedničkog u vlastitom kulturnom obrascu teško je očekivati i međusobno uvažavanje relativno različitih kultura. Iz toga onda slede nepoverenje, predrasude, netrpeljivosti, a uz neumoran podsticaj političkih avanturista - naročito preko masmedija - i sam rat među narodima. Ovakve (ne)kulturne pretpostavke su više nego povoljan ambijent i za neofašizaciju društva, jer je duh palanke i duh nekritičkog nacionalnog (bolje reći plemenskog) zanos, koji se prema svemu drugačijem relativno lako može transformisati u mržnju, nasilje i rat.

Moglo bi se, dakle, reći da je međusobno poznavanje nužan uslov međusobnog uvažavanja, a da je to opet strano zatvorenom i nepoverljivom duhu palanke, duhu "idealno zatvorenog sveta, koji sanja ravnodušnost i gubi je u lenjosti s kojom 'gubi' i samu stvarnost".¹⁵ Tu je teško naći mesto za pojedinca, ličnost, za njegova prava i vizije, za pojedinca homo creatora, koji slobodno iskazuje onu iskonsku težnju za transcendiranjem svake situacije u kojoj čovek ne nalazi potpuno zadovoljenje svojih potreba.

15. Radomir Konstantinović, *Isto*, str. 18.

III

Zato je sasvim izvesno da je pred nama dug put (novi "prelazni period") u oslobađanju od palanačkog iskustva i stvaranju istinski građanskog društva. Trebaće, sasvim sigurno, mnogo vremena i truda da se prevlada to iskustvo, da se društvo oslobodi straha od sveta, straha od pojedinca, straha od razlika i mnogo čega drugog što izvire iz duha palanke i silno pritiska i individualni i društveni život. Jer, palanački je duh isuviše ispunjen banalnošću, osećanjem bespomoćnosti, te "bezduhovnošću i zagušljivim mračnjaštvom".¹⁶

Medutim, ako je tačna teza Norberta Bobija da je izuzetan trenutak u kojem živimo¹⁷, onda je svakako nužno bar započeti sa stvaranjem pretpostavki za razvoj demokratije, a to znači i postepeno rastakanje palanačkog mentaliteta. Pri tome treba imati u vidu da je demokratija inače ispunjena neizvesnostima¹⁸, pogotovo na ovim prostorima. S obzirom na odsustvo demokratske tradicije, demokratskih institucija ali i demokratskih aspiracija, ta neizvesnost će ovde biti izražena, odnosno izražavana kroz velike oscilacije, uzdizanja i padove, dramatične krize i stabilnije periode, i to vrlo verovatno za duži period. Kako ovde dominira patrijarhalna i autoritarna kultura i struktura ličnosti, odnosno patrijarhalni mentalni sklop ispunjen neosetljivošću na razlike, nekritičkim mišljenjem, sklonošću ka "konačnim istinama" i naročito monokulturalnim mentalitetom, to je utoliko realnije očekivati neizvesnosti i obrte i u pogledu sudbine demokratije. Tim pre, što se demokratija ne može jednostavno dati, pokloniti, već se može samo izboriti u meri u kojoj građani osećaju potrebu za njom. Ovo treba istaći naročito zbog činjenice da uistinu tektonske promene koje su se zbile na ovim prostorima na ideološkom i političkom planu zadugo neće dobiti svoj izraz na kulturološko-antropološkom nivou, tj. u utrobi ovog društva. Pojava i suština će i ovde zadugo ostati u velikoj diskrepanciji.

Zato je izvesno da su šanse za demokratiju ovde više nego skromne. Pored palanačke isključivosti, koja je po svojoj prirodi suprotna duhu demokratije, posebno kompromisu i toleranciji kao njenim ključnim atributima, i drugih pomenutih antropoloških razloga,

16. Ernst Bloch, *Duh utopije*, BIGZ, Beograd 1982.

17. Norberto Bobio, *Budućnost demokratije*, "Filip Višnjić", Beograd 1990.

18. David Held, *Modeli demokratije*, "Globus", Zagreb 1990.

treba imati u vidu i aktuelne političke, ekonomske, socijalne i ratne okolnosti, čije će se negativne posledice i u ovom pogledu zadugo osećati. Tu je, međutim, još jedan, vrlo respektabilan "neprijatelj" demokratije. Reč je o vrlo niskim aspiracijama ljudi u odnosu na demokratiju. Zbog krize i siromaštva, ali i zbog snažnog egalitarnog sindroma i već pomenutih niskih demokratskih aspiracija, ljudi će se relativno lako zadovoljavati onim što dobiju, posebno ako to bude ispunjavalo njihova egalitarna očekivanja. U ratnom i postratnom periodu to pogotovo treba očekivati.

Izuzetno niski zahtevi i očekivanja u pogledu ostvarivanja vlastitih demokratskih prava nedvosmisleno govore da je ovde u pitanju dominacija patrijarhalne kulture i autoritarne strukture ličnosti. A takva ličnost je u suštini neautonomna, za nerazvijeno sopstveno "ja" traži oslonac u spoljnjem autoritetu, traži grupu izvan sebe da u njoj "iščezne", da se otarasi "bremena slobode", da svoje "ja" sjedini sa nekim izvan sebe kako bi stekla snagu koja joj nedostaje, odnosno takva ličnost pribegava različitim mehanizmima bekstva od slobode.¹⁹ Upravo je takva ličnost plodan temelj za sve vrste kolektivističkih ideologija, naravno, i za nacionalističke i neofašističke ideologije. U takvom ambijentu se onda relativno lako - posebno uz jak medijski pritisak - događa ono što Franc Nojman naziva "zlo većine", odnosno da većina podrži zlo (npr. na izborima), koje time ne postaje dobro, kako neki misle i govore (shvatajući demokratiju samo kao vlast i volju većine), već postaje veliko zlo. Ili, kako piše Maks Norkhajmer, opozicija se razvija samo ukoliko se razvija individuum, a "harmonija" nastupa kada se individuum slomi.²⁰

No, da bi se napravili i sitniji pomaci u demokratskom razvoju, trebalo bi u prvi plan javnog i političkog života isticati realne, životne interese ljudi. Jedino tako je moguće na praktičan način postepeno prevladavati izraženi iracionalizam i mistifikacije svojstvene duhu palanke i bar delimično umanjivati raširenu manipulaciju svešću njenih pripadnika. Ovo je način i da se ova svest počne "oslobadati" duboko ukotvljenog nacionalnog kolektivizma kao nove, najjače kolektivne iluzije, koja u ovakvom mentalitetu nalazi veoma plodno tle, budući da on gotovo

19. Erich From, *Bekstvo od slobode*, "Nolit", Beograd 1969.

20. Max Horkheimer, *Kritička teorija II*, "Stvarnost", Zagreb 1987.

ne poznaje i ne priznaje pojedinca i njegov svet. U meri u kojoj uopšte uvažava pojedinca i njegova prava, ona su u dioptriji palanačkog duha tek deo kolektivnih (plemenskih, nacionalnih) prava, a ne obrnuto, kako je to u građanskim društvima već više od dva veka.

U pitanju je, dakle, svojevrsna "psihologija čopora", koja je u dubokoj suprotnosti sa pluralnim i kritičkim duhom savremenog čoveka i njegovom kritičkom istorijskom samosvešću, koji ima potrebu da izloži sumnji sve stereotipije, predrasude i autoritete. Očigledno da je ovde u pitanju predindustrijsko, predgrađansko i pretpolitičko neistorijsko društvo (društva), gde nije do kraja prirodno "proživljen" ni feudalizam, a pogotovo ne kapitalizam zapadno-evropskog tipa. U tom kontekstu je "presečena" i istorijska evolucija etničkih zajednica, pa i nacija, kao njihovog najvišeg oblika, koje su izrazito zaostale u vlastitom profiliranju i ukupnoj emancipaciji. I to je bitan uzrok preovlađujućeg monokulturalnog mentaliteta, bez obzira na objektivnu multikulturalnost ovih prostora.

Sve je to, naravno, pouzdan osnov autoritarne vlasti, preferiranja ideološke i političke lojalnosti kao ključne vrednosti ne samo u javnom životu, učvršćivanja mita nacionalnog, mita države, mita suverenosti, stvaranje i jačanje kulta vođe, ali i širenja i obnavljanja brojnih predrasuda i stereotipija o sebi i drugima. Zato je svaki nacionalni kolektivism istovremeno, u političkom smislu, totalitarizam i njemu je strana svaka demokratska politička artikulacija interesa. Posebno mu je stran tip te artikulacije, koji bi najviše ovde odgovarao, s obzirom na vrlo razuđen pluralizam "po sebi", a to je kombinacija većinske i konsenzualne demokratije, kao uslov i način obezbeđivanja političke saglasnosti interesa brojnih grupacija (subjekata političkog života). Inače, tek pod tom pretpostavkom bi se na empirijskoj ravni, tj. na ideološko-političkoj, moglo manifestovati bogatstvo kulturološko-antropoloških i društveno-istorijskih osobnosti ljudi i kultura na ovim prostorima.

